

UOT 81

QARABAĞ TOPONİMLƏRİNİN ERMƏNİLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ ONLARIN BƏRPASINDA AZƏRBAYCAN DİLİNİN QANUNLARININ NƏZƏRƏ ALINMASI

E.M.Məmmədov

(AMEA-nın həqiqi üzvü M.Z.Nağısoylu tərəfindən təqdim edilmişdir)

Açar sözlər: toponimlər, oykonim, komponent, Qarabağ ərazisi, erməniləşdirilmə, mikrotoponim

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, burada tapılmış qədim insan məskənləri və qalıqları bölgənin qədimliyindən xəbər verir. Günümüzdə baş verən mövcud tarixi və ictimai-siyasi proseslər bu qədim yerin toponimlərinin öyrənilməsinə tələb edir. Belə ki, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində ərazi bədnam qonşularımızın silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi və bu proses 30 ilə yaxın davam etdi. Respublikanın ay-

rılmaz hissəsi olan Qarabağ Ermənistan dövləti tərəfindən işğal altında saxlanıldığı bu 30 il ərzində oradakı yer-yurd adları da təcavüzə məruz qalmış – erməniləşdirilmiş, toponimlərə “eybəcər” adlar verilmişdir. Belə ki, **Google.earth** internet səhifəsindən işğal edilmiş əraziləri müşahidə edərkən acınacaqlı mənzərə ilə qarşılaşır, bu ötən vaxt ərzində ermənilərin Qarabağ ərazisinin yer-yurd adlarını dəyişdirdiklərinin şahidi oluruq. Təkcə şəhər statuslu rayon mərkəzlərini götürsək, mənzərə tam aydın olar:

S\№	Azərbaycanın yaşayış məntəqəsi	Dəyişdirilmiş – erməniləşdirilmiş
1	Ağdam	Akna
2	Ağdərə	Mardakert
3	Cəbrayıl	Jrakan
4	Füzuli	Varanda
5	Xankəndi	Stepanakert
6	Xocalı	İvanyan
7	Xocavənd	Martuni
8	Kəlbəcər	Karvacar
9	Qubadlı	Sanasar
10	Laçın	Berdzor
11	Şuşa	Şuşi
12	Zəngilan	Kovsakan

Qeyd edək ki, AMEA Coğrafiya İnstitutunun hələ 2011-ci ildə hazırladığı hesabatda Qarabağda 277 toponimin ermənilər tərəfindən dəyişdirildiyi qeyd olunmuşdur.

27 sentyabr 2020-ci il tarixində Ali Baş Komandan İlham Əliyevin əmri ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri sürətli əks-hücum əməliyyatlarına başladı və 44 günlük Vətən müharibəsində 30 ilə yaxın işğal altında saxlanmış torpaqlarımız erməni terrorçularından təmizləndi. Təkcə torpaqlarımız deyil, həm də o torpağın adı olan toponimlərimiz də əsarətdən xilas oldu. Bütövlükdə, işğaldan azad edilmiş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların 990 yaşayış məntəqəsi əvvəlki adı ilə adlanmaq hüququ qazandı. Bu cəhətdən erməniləşdirilmiş toponimlərin əsl milli adları ilə adlandırılması təşəbbüsü ilk olaraq, cənab Prezidentdən gəldi. Belə ki, Ali Baş Komandanın təklifi ilə Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının Tərtər rayonunun Madagiz kəndinin **Suqovuşan** (06.10.2020), Xocavənd rayonunun Vəng kəndinin **Çınarlı** (22.10.2020), Xocalı rayonunun Quşçubaba kəndinin **Baharlı**, Xocavənd rayonunun Tsakuri kəndinin **Hünərli** adlandırılması haqqında (20.11.2020) qanunu qəbul etdi. Bu qanunların qəbulu digər toponimlərin də milli adlarla adlandırılmasını gündəmə gətirir. 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində azad olunmuş ərazilərimizdə mövcud olan bəzi toponimlərin dəyişdirilməsi ictimai müzakirələrə daha da intensivləşdirdi. Bu, bir daha Qarabağ bölgəsinin toponimlərinin və onların ətrafında mövcud olmuş mikrotoponimlərin toplanmasını, təhlil edilməsini, həqiqi tarixinin araşdırılmasını zəruri edir.

Xatırladaq ki, İşğal edilmiş Qarabağ ərazisinə **Ağdam, Ağdərə¹, Cəbrayıl, Füzuli, Xankəndi, Xocalı, Xocavənd, Qubadlı, Kəlbəcər, Laçın, Şuşa, Zəngilan** rayonları daxildir. Bu rayonların ərazisi izahı Azərbaycan dilinin materialları ilə mümkün olan yer-yurd adları ilə zəngindir. Burada mövcud olan coğrafi adlara nəzər salanda bir daha şahidi oluruq ki, yer-yurd adları Azərbaycan-türk mənşəli sözlərdir, bu toponimlərin “bir çoxu ulu babalarımızın – qədim hunların, savırlar, bulqarlar, peçenqlər, oğuzlar və onların sonrakı nəsillərinin

yaşadığıdır” [10, 374]. Bu mənada Qarabağ ərazisinin yer-yurd adları da qədimliyi ilə seçilir və öz izahını daha çox Azərbaycan dilinin qanunları əsasında tapır. Qarabağ toponimlərinin bərpə edilməsi prosesində özündə qədim türk elementlərini birləşdirən oykonimlərin nəzərə alınması mütləq vacibdir. İlk baxışda heç bir mənə ifadə etməyən belə toponimlərdən birdən-birə imtina edilməsi yolverilməzdir.

Azərbaycan dilinin qədim tarixi və Azərbaycan paleotoponimlərinin tədqiqatçılarından biri olan V. Qukasyan qeyd edir ki, Azərbaycan ərazisində, təxminən, 3 min il müddətində yaranan toponimlərin əksəriyyətini türk (Azərbaycan) toponimləri təşkil edir [5, 3].

Bu onunla şərtlənir ki, yaranma tarixlərinə görə ən qədim, qədim, yeni və ən yeni coğrafi adları özündə birləşdirən Azərbaycan toponimlər sisteminin az bir qismini yaddilli adlar təşkil etsə də, əksəriyyəti bu ərazinin qədim sakinləri olan türkdilli etnosun dil materialları, qrammatik forma və modelləri əsasında yaranan, bu dilin ən qədim vahidlərini daha qabarıq şəkildə və külli miqdarda, bir növ daşlaşmış formada zamanəmizə qədər mühafizə etmiş adlardan ibarətdir [7, 236].

Toponimlərin tərkibində mühafizə olunmuş arxaik elementlər, eyni zamanda onların qədimliyini və bu qəbildən olan adların həmin ünsürlərin dilimizin müəyyən dövrlərində geniş işləndiyi zaman yaranmış coğrafi adlardan olduğunu göstərir [7, 248].

Araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycan toponimiyasında mühafizə olunmuş qədim türk elementləri toponimləri formalaşdırmağa xidmət edən bir və ikihecalı ümumi adlardan, əksər hallarda isə apelyativ sözlərdən ibarət olurlar. Belə qədim elementlərin mənaları müasir dövrdə dərk olunmur və onlar ya qədim türk abidələri, ya da qohum türk dilləri və dialekt materialları əsasında öz izahını tapa bilər.

Ümumiyyətlə, ibtidai insanlar təbii hadisələrin təsirinə artıq dərəcədə məruz qalmış, təbiətdən çox asılı olmuşlar. Bu mənada ilkin coğrafi adlar insanın ətraf mühitlə birbaşa ünsiyyətinin nəticəsi olan terminlərdən əmələ gəlmişdir. Ona görə də coğrafi termin səciyyəli sözlərdən törənən toponimlər dilin ən qədim

¹ Qeyd edək ki, Milli Məclisin 13 oktyabr 1992-ci il tarixli 327 sayılı qərarına əsasən, Ağdərə rayonu ləğv olunub. Dəyişikliyə əsasən, rayonun 8 kəndi Ağdam, 23 kəndi Kəlbəcər, 13 kəndi və Ağdərə şəhəri isə Tərtər rayonu inzibati ərazisinə verilib.

leksik vahidləri olmaqla yanaşı, toponimlərin ən qədim layını təşkil edir. Bu amilləri nəzərə alaraq, işğal olunmuş Qarabağ və ətraf ərazilərinin makrotoponimlərinin tərkibində mühafizə olunmuş qədim türk elementlərindən bəzilərini nəzərdən keçirək:

a) fonetik dəyişikliyə uğramış qədim türk tayfa adlarının mühafizə olunduğu toponimlər: **Avazlar** (Laçın rayonu) oykonimi **s** əvəzinə qədim element olan **z** – dialekt ünsürünü özündə əks etdirən coğrafi adlardır. Tədqiqatçılar bu toponimik adın xəzər və peçeneqlərin tərkibində Azərbaycana gəlmiş qədim türk tayfasının adından yarandığını qeyd edirlər [7, 246]. Baskakov qeyd edir ki, bu söz xəzərlərdə **avaz** // **abaz**, peçenqlərdə isə **abas** variantlarında işlənir və **z** – variantının daha qədim olduğunu, indiyə qədər qorunduğunu bildirir [3, 226]. Maraqlıdır ki, Gürcüstanda Bolnisi rayonunun Zolkveşi kəndində **Avazlar məhləsi** mövcuddur və avazlar nəslinin məskunlaşdığı məhəllənin adını bildirir [7, 246].

Çıraqlı (Laçın, Ağdam), **Çıraq** (Kəlbəcər), **Çıraquz** (Xocavənd), **Sirik** (Cəbrayıl), **Ziyirik** (Laçın) toponimlərində **ç – s – z** qədim dialekt paralelləri müşahidə olunur. Tofiq Əhmədov qeyd edir ki, istər **çıraq** və bu komponentli coğrafi adlar, istərsə də **Sirik**, **Zirik** və **Ziyirik** oykonimləri ilk dəfə Strabon tərəfindən adı çəkilən və Şimali Qafqazda yaşamaları göstərilən **sirak** tayfa adının müxtəlif dialekt paralelləridir [7, 245]. V.B.Vinoqradov həmin tayfadan (**sirak** tayfasından) geniş bəhs etmiş, onların Kuban çöllərində yaşamalarını və eramızın II əsrindən Zaqafqaziya doğru hərəkət etmələrini göstərmişdir [11, 120]. Toponimlərin **sirak** tayfası ilə bağlılığı şəksizdir. Amma onların Zaqafqaziya gəlmə olmasını iddia edən Vinqradovun fikri ilə razılaşmaq olmur. Belə ki, **Çıraq**, **Sirak**, **Zirak** toponimlərinin və bu komponentlər əsasında formalaşan oykonimlər daha çox Qafqaz arealında təkrarlanır.

b) tərkibində qədim türk leksik elementləri mühafizə olunan toponimlər: **Ağcayazı** (Laçın) toponiminin tərkibində müşahidə olunan **yazı** sözü qədim türk abidələrində “çöl, düz, düzənlik, səhra” mənalarında geniş işlənmişdir [6, 251]. Bu söz bir sıra coğrafi adların tərkibi

bində mühafizə olunmuşdur. Məsələn, Ağyazı (Qax), Aşağı Ağcayazı, Yuxarı Ağcayazı (Ağdaş), Qarayazı (Qazax) [7, 277]. Müşahidələr göstərir ki, bu söz bir sıra dialekt və şivələrimizdə (Zəngilan, Qubadlı) indi də yerli coğrafi termin funksiyasını yerinə yetirməkdədir. Ona görə də bəzi rayonlarda (Zəngilan, Qubadlı) müstəqil şəkildə mikrotoponim kimi özünü göstərir. **Yazı** – Zəngilan rayonu Cahangirbəyli kəndi ərazisində sahə adı.

Aşağı Güzlək (Füzuli) toponimindəki **güz** hissəsi qədim leksik vahid kimi qədim türk, o cümlədən Azərbaycan dilli abidələrində “payız” mənasında qeyd edilmişdir [6, 331]. Xatırladaq ki, Qaradağ rayonu ərazisindəki **Güzdək** sözündə də bu qədim elementi müşahidə etmək mümkündür. Deməli, **güzlək//güzdək** sözü *payızlıq* sözünün qədim variantıdır.

Əsrük (Kəlbəcər) qədim leksik element kimi Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin Qərb qrupunda “sərxoş” mənasında [2, 221], qədim türk abidələrində “coşğun” [6, 184], eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “sərxoş” [8, 167] mənalarında işlənmişdir. Toponimin yaranması ilə bağlı T. Əhmədov yazır: “Şübhə yoxdur ki, **əsrük/əsrük Əsrük Çırdaxan**, **Əsrük çayı** (Tərtər) toponimlərinin tərkibində və **Əsrük** (Kəlbəcər) kənd adında özünün həm qədim strukturunu, həm də ilkin mənə çarlarından birini – “coşğun, qəzəbli, kükrəyən” mənasını mühafizə edən leksik vahidlərdəndir. Hiss olunur ki, **Əsrük/Əsrük** əvvəllər çayın adını bildirmiş, sonralar başqa tip obyekt adlarında, o cümlədən oykonimlərdə əks olunmuşdur” [7, 281].

Quyudərə Xəştab, **Sarallı Xəştab** (Zəngilan) toponimlərinin ikinci komponenti olan **tab** elementi də maraq doğurur. Bu leksik elementlə bağlı tədqiqatçılar fərqli fikirlər irəli sürüblər. Belə ki, Zəngəzur qəzasının toponimlərini araşdıran Ə. Rüstəmli həmin bölgədə yerləşən **Xustub** oroniminin ikinci hissəsini (**tub**) *təpə* sözünün nitq fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş forması hesab edir [9, 70]. İ. Bayramov isə oronimin ikinci komponenti olan “**tup**” sözünün bilavasitə *təpə* sözü ilə bağlı olmadığını qeyd edir. Müəllif göstərir ki, ikinci komponent qədim zamanda “dağın dibi, dağın ətəyi” mənə-

sında işlənən **tup** //**tub**//**tüp** sözüdür [4, 274]. Fikrimizcə, tədqiqatçının bu şərhı doğrudur. Belə ki, qədim türk dillərinə aid mənbələrdə **tüp** formasında “aşağı, alt, dib”, “ətək” mənalarını ifadə etmişdir [6, 588]. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz **Quyudərə Xəştəb**, **Sarallı Xəştəb** (Zəngilan) toponimlərindəki **tab** elementi də **tup**//**tüp** komponentlərinin fonetik variantlarıdır. Həm də **təpə** mənasında deyil, “dağın dib” anlamındadır. Çünki həmin kəndlərin yerləşdiyi ərazilər də dağın ətəyindədir.

Güləbird (Laçın), **Çiləbürt** (Ağdərə) toponimlərindəki **bird**//**bürt** komponentləri də qədim element hesab olunur. Onu da qeyd edək ki, İrəvan qəzasında da bu komponentin yer aldığı **Bayburd** kəndi mövcud olmuşdur. Tədqiqatçıların bəziləri **bird**//**bürt**//**burd** elementlərinin “çətin, keçilməz yer” mənasını ifadə etdiyini qeyd edirlər [1, 65]. Maraqlıdır ki, Laçın rayonundan olan yaşlı insanlar ilə söhbət zamanı **bird** sözünün “qurd, canavar” mənasını ifadə etdiyini söylədilər. Fikrimizcə, **bird**//**bürt** komponentləri qədim türk yazılı mənbələrində “canavar” mənasını bildirən **böri** sözünün modifikasiya olunmuş formasıdır: *böri qoşnisin jemas – canavar öz qoşusun yeməz* [6, 118].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, Qarabağ və onun ətraf ərazilərindəki makrotoponimlərdə çox sayda qədim türk elementləri mühafizə olunmuşdur. Bu tipli faktların üzə çıxarılması bir daha təsdiq

edir ki, regionda türk mənşəli toponimlər daha qədim tarixə malikdir. Belə tədqiqatlar həm də ərazidə baş vermiş etnik prosesləri izləməyə imkan verir. İşğal edilmiş Qarabağ bölgəsində mövcud olan qədim türk elementlərinin də yer aldığı toponimlərin əksəriyyəti Azərbaycanın bütün ərazilərində eyni dərəcədə yayılmışdır. Bu da onu təsdiq edir ki, Azərbaycan-türk mənşəli tayfalar Qafqazın ən qədim sakinləri olub, əvvəldən bu böyük ərazidə məskunlaşmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abışov E.* El-oba adlarının izi ilə. B., 2007
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., 1964
3. *Баскаков Н. А.* Введение в изучение тюркских языков. М., 1969
4. *Вайратов İ.* Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. B., 2005
5. *Будагов Б. А., Ворошилов Г. Л.* Принципы исследования топонимии Азербайджанской ССР – Материалы докладов II научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР. Б., 1981, с. 3-5
6. Древнетюркский словарь. Л., 1969
7. *Əhmədov T.* Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991
8. *Kitabi-Dədə Qorqud.* B., 1978
9. *Rüstəmli Ə.M.* Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları (toponimiyası). B., 1998
10. *Rüstəmov Ə.* Zəngəzur etnotoponimlərinin Türkiyə arealı – Filologiya məsələləri. Bakı, №10, 2009, s. 374-379
11. *Виноградов В. Б.* Сиракский союз племен на Северном Кавказе – Советская археология. М., 1965, №1, с. 108-1

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elchin197613@mail.ru

ARMENIZATION OF KARABAKH TOPONYMS AND TAKING INTO ACCOUNT THE LAWS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE IN THEIR RESTORATION

E.M.Mammadov

At the beginning of the paper, the author expressed his attitude to the policy of armenization of toponyms of Azerbaijani (Turkic) origin that exist on the territory of Karabakh.

On the other hand, in this paper the author emphasized that the laws of the Azerbaijani language were taken into account in restoring of oikonyms, gave information about some of the toponyms that preserved ancient Turkic elements (**Sirik** (Jabrail), **Ziryik** (Lachin), **Ashagy Guzlak** (Fizuli), **Asrik** (Kelbajar), **Kuyudara Hashtab**, **Saralli Hashtab** (Zangilan), and brought to attention the importance of attracting them to repeated research.

Keywords: *toponym, oikonym, component, the territory of Karabakh, armenization, microtoponym*

**АРМЕНИЗАЦИЯ ТОПОНИМОВ КАРАБАХА И УЧЕТ ЗАКОНОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ЯЗЫКА В ИХ ВОССТАНОВЛЕНИИ****Э.М.Мамедов**

В начале статьи было высказано отношение к политике арменизации топонимов азербайджанского (тюркского) происхождения, существующих на территории Карабаха.

С другой стороны, в этой статье автор подчеркнул, что при восстановлении ойконимов были учтены законы азербайджанского языка, дал информацию о некоторых из топонимов, сохранивших в себе древние тюркские элементы (**Сирик** (Джабраил), **Зийрик** (Лачин), **Ашагы Гузлак** (Физули), **Асрик** (Кельбаджар), **Куюдара Хаштаб**, **Сараллы Хаштаб** (Зангилян), акцентировал внимание на важности привлечения их к повторному исследованию.

Ключевые слова: топоним, ойконим, компонент, территория Карабаха, арменизация, микротопоним